

DİNİ-TASAVVUFİ EDEBİYATIMIZLA DİVAN EDEBİYATIMIZDAKİ HARF TELAKKİLERİNİN MUKAYESESİ ÜZERİNE BİR DENEME

Ömür CEYLAN*

Bütün insanlığın beyni diyebileceğimiz bir muhteşem çizgiler âlemi olan yazı, yeryüzündeki medeniyetlerin en müessir, en canlı ve en mühim unsuru olagelmıştır. Milletlerin tarih sahnesindeki mevcûdiyetleri süresince, kullandıkları yazı sistemleri süreklilik göstermemiş, münâsebet halinde buldukları medeniyet âlemlerinin tesirleriyle kimi zaman inkılaplar vücûda getirilmiştir. Getirdikleri ve götördükleri ile daha başka ve husûsî bir toplantı mevzûu olan yazı inkılapları, en iyimser bakış açısı ile, müşterek beşerî dimâğî felce tutulmaktan koruyan, ictimâî bünyelerin bir nevi baş ağrıları olarak vasıflandırılabilir.

“Dilin eli, elin dili” cümlesiyle veciz bir şekilde tanımlanabilecek olan yazılar, hangi devre ve hangi millete âit olurlarsa olsunlar –bâzı istisnalarla beraber– başlıca şu yönlerden bilgi mevzûu olmuşlardır: 1. menşe’ 2. tarih 3. doğuş sebepleri 4. maddî ve rûhî hendese 5. fonetik 6. lisâniyât 7. kitâbiyât 8. ilmî haysiyet 9. kullanıldığı yerler 10. tasnif ve kıymetlendirme 11. sırf yazı olma 12. teknik 13. pratik 14. san’at haysiyeti 15. stenografik 16. grafolojik 17. estetik.¹

Rakamlar ve harflerle ilgili ilk felsefî telakkîlerin, âlemin esâsının sayı ve sestem ibâret olduğunu söyleyerek düalist bir anlayışı savunan Pitagoras (Fisagor)’la başladığı bilinmektedir. Harflerin ve rakamların mukaddes sayılması ve onların ilâhî bir mâhiyeti hâiz oldukları görüşünün, felsefî telakkîlerin dışında eski kabîle kültürlerinde bile yer aldığı hakkında pekçok şey söylenmiştir. Özellikle Akad, Sâmi ve Tûrân kavimlerinde sayılar, âlemin ve varlıkların yaratılışı ve mukadderâtlarıyla ilgili hususları belirtmekteydi.² İnsanlığın ibtidâî ve sihrî bu çeşit anlayışları “*Ahd-i Atik*” te bilhassa Hızkıyal ve Danyal bölümlerinde, “*Ahd-i*

* Araştırma Görevlisi, Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

¹ Yazır, Mahmud Bedreddin, *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*, DİBY, Ankara 1981, sh. 9,

² Yakıt, İsmail; *Ebcad Hesabı*, Ötüken neşriyat, İstanbul 1992, sh. 30

Cedid" de de Yuhanna'nın Vahyi'nde açıkça görülür.³ Fakat hiç şüphe yok ki yazı ve yazı ile alâkalı unsurlar, hakettiği şekilde ve çeşitlilikte aksini, nüzûlüne "Oku!" ilâhî emri ile başlanılan bir Kitâb-i mübîne ve "İlmi yazarak muhâfaza ediniz" buyuran bir Resûl-i emîne sahip olan İslâmiyet ve onun üzerine binâ edilen İslâm medeniyetinde bulmuştur.

İslâm düşüncesinde harflerle ilgili telakkilerin odak noktasını tasavvufî yorumlar teşkil etmektedir. Tasavvufa göre varlığın bidâyeti ve küllî irâdenin ilk tecellîsi Allah'ın "*kün*" emridir. Şiirlerimizde "kâf u nûn" olarak mazmunlaşan "kün", ilâhî bir emir ve kelâmdır. Yâni bir sözdür. Harfler ise sözlerin ve seslerin sembolik işâretleridir. Her varlığın adı birer kelimedir ve harflerden müteşekkildir. Dolayısıyla bütün mevcudat ile harfler arasında kuvvetli bir ilgi mevcuttur. Maddî âlem, "anâsır-ı erba'a" denilen toprak, su, hava ve ateş'in muayyen terkiplerinin gelişimiyle meydana geldiği gibi varlığın esasını oluşturan 28 harf de dengeli bir dağılımla bu unsurlarda yer alır.

Peygamber Efendimiz'in; "Kur'an, yedi harf üzerine indirilmiştir." hadîs-i şerîfinde mevzûbahis edilen yedi harf -başka şekillerde de tevil edilmekle beraber- bismelenin yedi harfidir ve bu harfler ism-i Zât'tır. Yerde ve gökte olan hakikat-binâlarının yapısı hep bismelenin yedi harfindedir. Bu yedi harf bütün kâinâtın kaynağıdır.⁴ Kelime-i Tevhîd'in on iki, Kelime-i Şehâdet'in ise yirmi dört harften müteşekkil olduğu mazmûnunu iş'âr için, Cenâb-ı Hakk'ın gece ve gündüzü toplam yirmi dört saat üzerine halkettiği kabul edilir.⁵

Hatta Şeyh-i Ekber Muhyiddînü'l-Arabî, Fütûhât-ı Mekkiyye'nin ilgili babında harfleri, yaşlık, kuruluk, sıcaklık ve soğukluk gibi dört temel tabîata takسیم eder ve onları kendi başlarına ayrı bir millet telakkî ederek uzun uzun yorumlarda bulunur.⁶

Kur'ân'ın 29 sûresinin başında bâzan bir, bâzan da birkaç harften oluşan rümûzlar vardır. "*Hurûf-ı mukatta'ât*" denilen ve tamamı 14 tane olan bu harfler'in her birinin müstakillen bir sırrı olduğu kabul edilir. Bunların gerçek mânâlarını ancak Allâh ve Resûlü bilir.⁷

Kâinâtta, hakâyık-ı eşyâya taalluk eden bir takım esrârı ihtivâ ettiğine inanılan harfler, "ilm-i esrârü'l-hurûf" veya "ilm-i sagîr" de denilen *simyâ ilminin* doğuşuna sebep olmuş ve bu vâdîde yüzlerce "ilm-i hurûf kitabı kaleme alın-

3 Golpınarlı, Abdûlbaki; *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, TTKY, Ankara 1973, sh. 16.

4 Pekolcay, Necla-Sevim, Emine; Yunus Emre Şerhleri, Ankara 1991, sh. 120

5 Âyinezâde, Muhammed Sirozî; *Şerh-ı Manzûme-i Çelebi Sultân*, Taksim Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin 1464/2 vr. 10a.

6 Yakıt, İsmail; a.e. sh. 31.

7 Zâtî Suleyman; *Şerh-ı Kasîde-i Ferîde li-İsma'ül Hakkı*, Süleymaniye Kütüphanesi, Haşım Paşa Bl. 35., vr. 7b.

mıştır.⁸ Harflerin adedî olarak değerlendirilmesi olan ve İslâm âleminde değişik ve çok san'atlı şekillerde yayılmış bulunan *ebced hesâbı* da kullanım sahasının genişliği ve tesirleriyle, harflerden doğan ilimlerin en mühimlerinden biridir.

Aslında harfler metafiziği, İslâm coğrafyasındaki en derin yankısını, “Ulûm-ı Garîbe” veya “Ulûm-ı Hafîyye” denen ve çok defa olacak şeyleri olmadan keşif ve istihrâca yaradığına inanılan bilgileri muhtevî “İlm-i Hurûf” dâiresinde değerlendirilebilecek îtkatlarla örülü bir inanç sistemiyle, yâni *Hurûfîlik*'le bulmuştur. Esterâbâdî Şeyh Fazlullah tarafından kurulan fakat daha çok Anadolu'da intişâr eden Hurûfîlik, bir yandan Mûsevîlik ve Hıristiyanlık'tan, bir yandan da Müslümanlık'tan faydalanmıştır. Hatta imâmeti kabul, Mehdî'nin gaybetine ve zuhûruna îmân etmekle Şi'a'nın, Mehdî'nin âhır zamanda doğacağına inanmakla sünnî akîdenin etkisi altındadır. Kimi eserlerde sehven tarîkatler arasında zikredilen fakat daha doğru bir tespitle bâtinî bir din olan ve dolaylı bile olsa lâdînî edebiyatımıza dahi tesir eden hurûfî inancını, esas bakımından şöylece hülâsa edebiliriz: “Varlığın zuhûru sesledir. Ses, gayb âleminden ayn âlemine gelen taayyün âleminde zuhûr eden her varlıkta mevcuttur. Cansız bir şeyi, başka bir cansıza vurursak onun cevheri olan ses zuhûr eder. Canlıdaysa, irâde ve ihtiyarla zâhir olur. Sesin kemâli, kelâm, yani sözdür. Söz, harflerden tereküb eder; şu halde sesin ve sözün aslı harftir. Hz. Muhammed, yirmisekiz harfle konuşmuştur. Arapça'da 28 harf vardır ve Kur'an bu harflerden meydana gelmiştir. Farsça'daysa 32 harf mevcuttur. Fadl'ın Câvidân'ı bu 32 harften tereküb etmiştir. Kur'an'da bu dört harf, yani Farsça'daki “pe, çe, je, ge” yerine “lâm-elif” gelmiştir. “lâm-elif” okunduğu gibi yazılırsa dört harftir? “lâm, elif, mim, fe”. Bu dört harf, yani “lâm-elif”, Farsça'daki dört harfin kâimmakâmıdır. İnsanın yüzünde yedi siyah hat vardır: “İki kaş, dört kirpik, bir saç”. İnsan, bu yedi hatla anadan doğduğu için bunlara “*hutût-ı ümmiyye*” (ana hatları) derler. Bu yediye dört unsur ile çarparsak, Arap alfabesinin 28 harfini teşkil eder; yahut başka bir tarzda “*hutût-ı ebiyye*” (baba hatları) denen ve erkekte zuhûr eden diğer yedi hatla toplanır. Ortaya çıkan 14 hat, hâl-mahal îtibârıyla ayrı ayrı alınırsa 28 olur ki bu da Arap harflerinin sayısıdır. Fâtîha Sûresi Kur'an'ın özüdür ve yedi âyettir; yedi de adı vardır; Seb'u'lmesânî bu adlardan biridir; bu sûre yüzdeki yedi hatta mukâbilidir. Kur'an'ın sırrı 29 sûrenin başındaki hurûf-ı mukattâttadır. Bunlar gayr-i mükerrer 14 harftir. Bu harfler söylendiği gibi yazılırsa 17 olur ve bu 17 harfe “*muhkemât*” denir. Seferî olmayan kişinin günde kıldığı farz namazların rekat sayısı da namazların rekat sayısınca, yani 11 tanedir. Hurûfîlik, böylece namazı, orucu, haccı, zekatı, bütün hükümleri 28 ve 32'ye tatbîk edip bu harflerin de insânda olduğunu kabûl eder.⁹

⁸ Levend, Agah Sırrı; *Divan Edebiyatı*, Enderun Kitabevi, 4 baskı, İstanbul 1984, sh. 195

⁹ Gölpınarlı, Abdülbakı, a.e sh 18-19; Huart, Clement, “*Hurûfîlik*”, I.A. MEB, c 5, sh 598-599; Levend, Agah Sırrı, a e sh. 56-64.

Harflerin Dînî-Tasavvufî Edebiyatımızla Divan Edebiyatımızdaki akisleri, yüze yakın şâirimizin denediği ve umûmiyetle mısra başındaki kelimelerin ilk harflerinin alt alta ve alfabetik olarak devam etmesinden meydana gelen *elifnâme*¹⁰ türünde olduğu gibi kolay tespit edilebilecek cinsten değildir. Doğrudan alâka kurmak yanlış olmakla birlikte Hurûfilik ve saydığımız diğer temâyüller, harflerin birçok edebî san'atla işlenerek, türlü telakkîler hâlinde, dînî ve lâdînî şiirlerimize girmesine sebep olmuştur. Bunlardan tespit edebildiklerimiz sırası ile şöyledir:

nokta

Hemen bütün gelişmiş yazı sistemlerinin vazgeçilmez unsuru olan nokta, divan şiiri geleneğinde, diğer bütün harflerin de başlıca benzetme yönü olan şekli benzerliği ile konu edilir. Yüzün kitap, ayva tüyelerinin yazı olarak tahayyülü, sevgilinin yüzündeki benin bu yazılar arasında yer alan bir nokta olarak tasavvurunun yol açmıştır.¹¹ Ki okula yeni başlayan bir çocuk âşığın gönlü, okumaya, muhabbet kitabının bidâyeti olan bu noktadan başlar.¹² Remmâller noktalar döküp bunları hesaplayarak fal açarlar. Çünkü zamîr (içteki niyet) nokta ile bilinir. Yanaktaki ben (nokta) yüzün sırrını ortaya koyarken, dudaktaki ben de gâib olan ağızdan ipuçları verir.¹³ Ayrıca küçüklüğü sebebiyle ağız da bizâtihi nokta tasavvur edilir.

Fazlullah Hurûfî'nin halîfesi Mahmûd-ı Sencân'a, şeyhine muhâlefetle "ilm-i nokta" denen yeni bir ilim icad ettirerek, Hurûfliğe benzer başka bir bâtnî din olan "*Noktavilik*"i kurduran bu gizemli işâret,¹⁴ tasavvufta ise hakikî birlik ve tüm çokluğun aslıdır. Bütün harflerin, kelimelerin ve rakamların esasının nokta olması (Âyînezâde, 10b), tek varlığın çokluk şeklinde görünmesinin güzel bir örneğidir. Noktanın hareket ettirilmesinden hat (çizgi) meydana gelir. Nokta ilk taayyüne, hat ikinci taayyüne delâlet eder. Hat ve çemberin varlığı vehmî ve hayâlidir; hakikatte sadece nokta vardır. Bâzan insanın yüzü de bir nokta kabul edilir. *Bâ/be* harfinin altındaki nokta da Kur'ân'ın özü ve özeti sayılır. Ayrıca nokta sıfır gibi yazıldığından adem (yokluk) dir.¹⁵ "*El-'ilmü noktâtün*" sözünün remz ettiği üzere insân-ı kâmil noktanın hükmünü bilendir ve o, bütün harflerin mebd'e'i ve bâ'nın altındaki nokta kabul edilir. Şeyh Şiblî'nin "*Ben bâ'/be'nin altındaki noktayım*" şathiyyesi bu mânâyâ yorulur. Nokta filhakika Zât'tır. *Bâ/be* harfinin altında olması ehadiyyetten vâhidiyyete nüzûlü işârettir. Hz. Ali (K.V.)'nin "*Ben besmeledeki bâ/be harfinin altında bulunan noktayım*" buyur-

¹⁰ Çelebioğlu, Amil; "Elif Harfiyle İlgili Bazı Edebî Hususîyetler", *TBEB*, c. XXIV-XXV (1980-1986), İstanbul 1986, sh. 65.

¹¹ Kurnaz, Cemal' *Hayali Bey Divanı'nın Tahlili*, MEB yayınları, İstanbul 1996, sh. 265.

¹² Sefercioğlu, M. Nejat; *Ne'î Divanı'nın Tahlili*, KOY, Ankara 1990, sh. 186.

¹³ Çavuşoğlu, M. a.e sh. 151.

¹⁴ Gölpınarlı, A.; a.e., sh. 22.; Levend, A.S; a.e. sh. 57.

¹⁵ Uludağ, Süleyman; *Tasavvufî Terimler Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1995, sh. 413.

ması bu sebeptir. Bu îtibârca da noktanın aslı ve hakîkati Zât-ı Mutlak'tır. “Nûn ve'l-kalem” âyet-i kerîmesindeki nûn'un noktası da Zât-ı Hakk'a delâlet eder.¹⁶ Nokta sırr-ı İlâhî'dir ve sırr-ı İlâhî: sırr-ı insândır. Sırr-ı insân ise bütün eşyânın sebab-i kıvâmıdır. Nasıl ki bütün harfler nokta ile kâim ise, bütün mevcûdâtın kühü de insandır. Üç nokta; zât, sıfât ve ef'âle, beş nokta; hazarât-ı hamseye ve yedi nokta; esmâ'-i seb'aya delâlet eder. Noktanın adedce çoğalması taayyün icâbidir. Cümlesinin rücû'u nokta-i vâhideydir.¹⁷

elif

Alfabenin ilk harfi olması, tartışmasız şekli ve şekliyle mütenâsib ebced değeri ile hiç şüphesiz harflerin en fazla husûsiyet kazanmış olanı *elif*tir. İkinci harf olan bâ/be ile birleşerek oluşturdukları “*elifbâ*” tâbiri, Fâtiha Sûresi'ni telmîhen kullanılan “*elif'ten başlamak*”, Bakara Sûresi'ni telmîhen kullanılan “*elif lâma çıkmak*”¹⁸, eski mekteplerde çocukların akıllarında kalmasını sağlamak için söylenen bir tekerlemeden neş'et eden “*elifte bir şey yok*”¹⁹ gibi deyimler ve bunlara benzer birçok vâsıtalarla şiire konu olan elif, her şeyden önce vahdeti ifâde eder. Düz bir çizgiden ibâret olup noktanın uzatılmasıyla meydana gelmiştir. Noktası bulunmadığı ve kendisinden sonra gelen harfe bitişmediği için kesrete bulaşmamış, kayıtsız ve hür olarak vasıflandırılır.²⁰ Dîvan şiirinde umûmiyetle düzlüğü, dikliği ve inceliği îtibâriyle sevgilinin boyu veya kendisidir. Bâzansa ileride lâm veya dâl olmak kaydıyla âşığın boyu olur. Âzâde ve serkeş şekli ile doğruluk ve istikâmetin timsâli olan elif, yine şekli sebebiyle âşığın vücûdunda açılmış şerhalara teşbih olunur. Çekilen âhın bir şûle olduğu tasavvur edildiği için, bu şûleden göklere doğru yükseldiği farzedilen buğular da elife müşâbih olmuş, âh kelimesinde elif harfinin de bulunması bu temâyülü kuvvetlendirmiştir.²¹ Sevgilinin güzellik unsurlarından burun, parmak, saç teli; savaş âletleri olan kılıç, hançer, mızrak ve okun, elif harfinin de içinde bulunduğu türlü hayallerle şiirde yer aldığı görülür.²² Yine elifin boya teşbihi, kaşların med işâretine,²³ sülüs

¹⁶ Zâtî Süleyman; a.e., vr. 4b.

¹⁷ Bursevî, İsmail Hakkî; *Kitâb-ı Netice*, Dr. Hanefi Yontar'ın Özel Kitaplığı, 302.

¹⁸ Çelebioğlu, Amîl; “Elif Harfiyle İlgili Bazı Edebi Hususiyetler”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXIV-XXV (1980-1986), İstanbul, 1986, sh 48.

¹⁹ Gölpınarlı, A.; *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1977, sh. 114.

²⁰ Pala, İskender; *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ yayınları, Ankara (tarihsiz), sh. 152.

²¹ Pala, İskender; *Müstesna Güzeller (Harfler Dünyası)*, İnsan Yazımları, İstanbul 1995, sh. 156.

²² Çelebioğlu, Amîl; a.m. sh. 57-63.

²³ Sefercioğlu, M. Nejat; a.e. sh. 153

eliflerinin yukarı ucundaki saçak olan zülfelerin de zülfe ve kâküle benzetilmesine yol açar.²⁴

Tasavvufî terminolojide ise elif ile Zât-ı Ehadiyyet'e işaret olunur.²⁵ Allah'ın mutlak birliğine delâlet eder ve ebced hesabındaki değeri de birdir.²⁶ Yedi adet noktadan oluştuğu,²⁷ ve bu yedi noktanın esmâ'-i seb'ayı yâni Allah (C.C)'ın Muhabbet, Hüillet, Meveddet, Velâyet, Sadâkat, Îrâdet ve Hevâ isimlerini remz ettiği kabul edilir.²⁸ Küllî ve cüz'î âlemlerin nüzûl ve istirsâli Cenâb-ı Hakk'ın bu yedi ismine nâzır olduğu için, bütün mükevvenâtın tecellî tarikince deverânı bir elif'te gizlidir. Noktadan elif, eliften de diğer harfler meydana gelir. Diğer harfler elif'in çeşitli biçimlere sokulmuş şeklidir. Bütün varlıkların Allah'tan (Bir'den) zuhûr ve sudûr etmesi, diğer harflerin eliften çıkmasına ve meydana gelmesine benzetilir. Bütün harfleri elif'te görmek mümkün olduğu gibi, bütün varlıkları da Bir'de görmek mümkündür. Her şey elif'tedir. Elif harflerin evvelidir. Allah da evveldir. Elif ile Arapça 1000 rakamı olan elf aynı şekilde yazılır. Kelime olarak Allah'ın binbir ismini simgeler.²⁹ Elif dâimâ sâkindir ve bîvücûtluğa işârettir. Dünyevî hazlardan muarrâ ve nefsin heveslerinden müberrâ olan zât-ı muhteremden kinâyedir. Ayrıca elif, sûret-i mürşittir. Zîrî mürşid-i kâmil; kavlinde, fi'linde ve hâlinde elif gibi dosdoğru olur.³⁰ Dînî-Tasavvufî manzûmelerin şerhinde: “ve kâbildür ki elifden murâd kalem-i peder ve nûndan murâd devât-ı mâder ola” cümlesinde olduğu gibi değişik şekillerde de tevil edilmiştir.³¹

bâ/be, tâ/te, sâ/se

Divan şiirinde şekilleri îtibâriyle teşbihlere malzeme olmayan bu harflerin, başta *bâ/be* olmak üzere, dînî-tasavvufî metinlerimizde türlü mecaz ve kinâyelerle örülü telakkilere zemin hazırladığı görülür. *Bâ/be*, Hak Teâlâ'nın noksanlardan berî ve münezzeh olduğunu remzeder. İbn-i Arabî tarafından “*bütün zerrelere sirâyet eden nikah*” denilen teveccüh-i hubbî'nin, “*Gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim*” meşhur hadîs-i kudûsünde ifâde edilen ilk tahakkukuna, yani Cenâb-ı Hakk'ın “*kemâl-i lûtf u kereminden şü'ânât-ı gaybiyyeyi suver-i ilmiyyede izhâr etmesi*” ne nikâh-ı evvel mertebesi veya “*fe-ahbebtü makâmı*” denilir ki *bâ/be*, bu

²⁴ Yaraşır, Ömer; *Nedim Divanının Tahlili*, (doktora tezi), T.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 1996, sh. 275.

²⁵ Salahi; *Şerh-i Gazel-i Musri*, Süleymaniye Ktp. M. Halid Efendi 459/7, vr. 134a.

²⁶ Uludağ, Süleyman; a.e. sh. 167.

²⁷ Bursevî, İsmail Hakkı; *Esrâru'l-Hurûf*, Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmut Efendi, 2537/4 vr. 1a.

²⁸ Ulusoy, Turgut; *Mârifetnâme*, Erzurum, sh. 183.

²⁹ Uludağ, Süleyman; a.e., sh. 167; Salahî, a.e. 134a.

³⁰ Zati, Süleyman; a.e. 1b.

³¹ Ergin, Osman; *Şerh Ez. Be'z-ı Mekâlât-ı Kibâr-ı Meşâyih*, Taksim Atatürk Ktp. Osman Ergin, 283/4, vr. 81b-82a.

meretebe ve makâmı da hâvîdir.³² Elifbâ'da noktayı alan ilk harf bâ/be'dir. Berâe Sûresi'nde besmele yoktur; çünkü bu sûre bâ/be ile başlar.³³ Ebced hesabındaki değeri 2 olan bâ/be, biri celâl ve biri cemâl olmak üzere iki sıfata delâlet eder. Noktanın bir tane olması Zât-ı mutlaka, hârfin altında olması ise ehadiyyetin vâhidiyyete nüzûlüne ve zâtın sıfata şümûlüne işâret eder. Vücûd bâ/be ile meydana çıktığı ve nokta ile ibâdet edenle edilen yekdiğerinden ayrıldığı için Şer'-i Şerîf'te âbid ile ma'bûdu simgeler. Elifle bitişmesi ve yakınlığı hasebiyle müsebbiden kinâyedir. Zîrâ Arapça'da "eb", baba demektir ve çocuğun hilkatine sebep babadır.³⁴ Divan şâirleri de bu tasavvurdan istifâde etmişler; alfabenin elif ve bâ ile başlamasını, bu harflerin "babalık hakkı (hakk-ı übüvvet)nın teslimi" olarak tevil etmişlerdir.³⁵ Varlığın ikinci mertebesi olan mümkün mevcutların ilkinde işâret eder. Bu yüzden bütün mârifetlerin ve sırların başı bâ/be ve sonu yâ/ye'dir. "Allah ilk önce benim nûrumu yarattı, sonra herşeyi nûrumdan yarattı" hadîsinde bahis konusu edilen nûrdan maksat da bâ/be'dir. Dolayısıyla elif ile Allâh'a, bâ/be ile Hz. Muhammed'e (S.A.V.) ve onun mânevi hüviyetine işâret edilir. Hakîkatü'l-hakâyık, akl-i evvel, ta'ayyün-i evvel, akl-ı küllî, rûh-ı a'zam ve nûr-ı Muhammedî hep aynı anlamlara gelir.³⁶

Tâ/te harfi ile tekvîne ve amâ'-i kevnî'de vücûd bulup reisleri akl-ı evvel olan ervâh-ı âliyyenin taayyüne tâbi' mertebelerine işâret edilirken, sâ/se'nin ise ervâh-ı âliyyenin nûr-ı Muhammedî'den yaratıldıktan sonra nîmet-i vücûd üzerine ettikleri hamd ü senâları zâmin olduğuna inanılır ki, Resûl (A.S.)'a Ahmed ismi de bu mertebede verilmiştir.³⁷

cîm, ha', hâ'/hı

Divan şâirleri tarafından kıvrımlı oluşu sebebiyle sevgilinin saçına benzetilen *cîm*³⁸ Tasavvuf erbâbınca: "Hakk'ı halksız temâşâ etme, Halkı değil sâdece Hakk'ı seyretme, bütün eşya ve varlıkların almâ sâyesinde mevcut olduklarını görme herşeye Allâh'tan görme" mânâlarındaki "cem" den³⁹ ve *cemal* den kinâyedir.⁴⁰ *Ha'*dan murâd *hayât*tır veya hudûs-ı arşdır ki cismâniyyet hasebince

³² Bursevî, İsmail Hakkı; a.e. vr. 2a.

³³ Uludağ, Süleyman; a.e., sh. 79.

³⁴ Zati Süleyman; a.e., vr. 2a-2b.

³⁵ Onay, Ahmet Talat; *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, TDV yayınları, Ankara 1992, Ankara 1992, sh. 273.

³⁶ Uludağ, Süleyman; a.e., sh. 79-80.

³⁷ Bursevî, İsmail Hakkı; a.e., vr. 2b.

³⁸ Kurnaz, Cemal; *Hayali Bey Divanı'nın Tahlili*, MEB, İstanbul 1996, sh. 222; Pala, İskender; a.e., sh. 157-161.

³⁹ Salahi; *Şerh-i Nutk-ı Nasûhî*, Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi 730/5., vr. 54b.

⁴⁰ a.m.; *Şehrî Nutkî Aşık Ömer*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi 730/6., vr. 59a.

hamdin ilk mertebesidir.⁴¹ *Hâ/hı* ise mertebe-i kürsîye nüzûl edip oradan taksîm olunan *habere* işârettir.⁴²

dâl, zâl/zel, râ/re, zâ'ze

Divan şiiri geleneğinde iki büklüm şekli münâsebetiyle sevgilinin saçı ve zülfüne benzetilen *dâl'*, kelime olarak sâhip olduğu: “iki kat olmuş, kanbur” mânâları da hesâba katılarak, daha önce elif gibi dümdüz olan fakat sevgilinin hicri ve hasreti neticesinde iki kata dönen âşığın boyunu anımsatır.⁴³ Bâzan devlete delâlet eden,⁴⁴ bâzansa bir goncaya benzetilen *dâl*,⁴⁵ çokça da “delîl” anlamıyla tevriyeli kullanılır. *Erbâb-ı tasavvuf* indinde ise *dâl*; *dehrden*⁴⁶ ve *arşın zuhûrun*dan sonra ortaya çıkarak sağa sola yaptığı değişik hareketler ile âlemin nizâmını sağlayan devr-i felek'ten, *zâl/zel* ise ecrâmın ve ervâhın dahi rûhu olan zikir'den⁴⁷ ve Zü'l-Celâl'den nişândır.⁴⁸

Divan nazmında eğri şekli nedeniyle kaşa benzetilen,⁴⁹ rây okunduğunda ortaya çıkan “rey, görüş” anlamlarıyla da tevriyeli kullanılan “*râ/re*”, mu-tasavvıflarca felek-i kamer'de olan rübûbiyyet sırrıdır ki, bu sır Kur'ân'ın tenzil olunduğu “*Beytü'l-izze*” yi müştemeldir.⁵⁰ *Zâ/ze* ise Hayât, Kudret, İrâdet, Semî?, Basar, İlim ve Kelâm'dan oluşan⁵¹ Hak Tealâ'nın yedi kadîm sıfatına delâlet eder ki ebced hesâbındaki değeri de yedidir.⁵²

sîn, şîn

Klasik şiirlerimizde münferid tasarruflar addedilebilecek bâzı kelime oyun-larında karşılaştığımız *sîn*⁵³ ve *şîn* harfleri, tasavvuf ehlinece tabîatın sirâyetinden ve şehâdet âleminin kuvvetinden kinâyedir.⁵⁴

⁴¹ Bursevî, İsmail Hakkı; a.e. vr. 3a.

⁴² a.e., vr. 3b.

⁴³ Kurnaz, Cemal; a.e., 54-212, 386; Pala, İskender; *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, sh. 157.

⁴⁴ Çavuşoğlu, Mehmed; a.e., sh. 111.

⁴⁵ Yaraşır, Ömer; a.e., sh. 273.

⁴⁶ Salahî; a.e., vr. 59a.

⁴⁷ Bursevî, İsmail Hakkı; a.e.

⁴⁸ Salahî; *Şerh-i Gazel-i Mısri*, Süleymaniye Ktp., Hâlid Efendi 459-7, vr., 59a.

⁴⁹ Kurnaz, Cemal; a.e., sh. 235.

⁵⁰ Bursevî, İsmail Hakkı; a.e., 4b.

⁵¹ Pekolcay, Necla-, Sevim, Emine; *Yunus Emre Şerhleri*, KBY, Ankara 1991, sh. 202.

⁵² Bursevî, İsmail Hakkı; a.y.

⁵³ Yaraşır, Ömer; a.e., sh. 274.

⁵⁴ Bursevî, İsmail Hakkı; a.e., 5a.

sâd, dâd, tâ/tı, zâ/zı

Divan şâirlerinin şeklinden mülhem göze benzettikleri⁵⁵ *sâd*'dan murâd mutasavvıflarca sûrettir⁵⁶ ve ıstılâh-ı sûfiyyede sûret-i Hak Hz. Muhammed'den ibârettir. Hakikat-i ehadiyyet ve vâhidiyyeti tahkikinden ötürü ki ondan “*Sâd*” ile tâbir olunur. Nitekim İbn-i Abbâs'tan *sad*'ın mânâsı sorulduktâ, efendimize telvîh ve işâret ederek: “*Sâd: Mekke'de bir dağdır ki arş-ı Rahmân onun üzerindedir*” demiştir.⁵⁷ Ayrıca *sâd*, sahîfe-i sırr-ı ferdâniyyettir.⁵⁸ *Dâd* ile Hak Teâlâ'nın lâteşbîh “dihki” Yâni gülüşü addedilen tecellî-i tâmına, *tâ/tı* ile tahâret-i âdeme, *zâ/zı* ile ise Hz. Peygamber'in zuhûruna işâret vardır.⁵⁹

'ayn, gayn, fâ/fe, kaf, kâf/kef

Kelime mânâsının göz olması ve özellikle ortada yazıldığında göze benzemesi sebebiyle şâirlerimiz ‘ayn harfi ile göz arasında bir münâsebet kurma yoluna gitmişlerdir.⁶⁰ Mutasavvıflar ise ‘ayn'dan murâdın ilm yahut ilmullâh'ta mevcut olan ayn-ı sâbite olduğu kanâatindedirler.⁶¹ Peygamberliğin başlangıcı nasıl Hz. Âdem ise tasavvuf erbâbına göre velâyetin bidâyeti de Hz. Ali (K.V.)'dir ve ‘ayn'dan kasıt yine odur.⁶² *Gayn* gâyet-i zuhûra, *fâ/fe* ise *fenâ* olan sûret-i âleme⁶³ ve “kulluğu müşâhede etmek, halkı görmek” mânâlarındaki farka timsâldir.⁶⁴ *Kaf* Kur'ân-ı Kerîm'de bir sûreye de ad olmuş hurûf-ı mukatta'âtandır. *Kaf* Sûresi: “*Kaf, andolsun ki büyük ve şerefli Kur'ân'a*” âyet-i kerîmesiyle başlar. “Allâhü Teâlâ'nın adlarındandır; kudret sâhibi anlamındadır.” diyenler olduğu gibi, bâzı müfessirler bu harfi; bütün dünyâyı çepeçevre çevirdiği, yeşil zebreceten olduğu, semânın onun üzerinde ve yeryüzündeki bütün dağların kendisine bağlı bulunduğu tasavvur edilen “*Kaf Dağı*” olarak da tefsir etmişlerdir. Sûfilere nazaran kâf, Kur'ân'a işârettir ki bu da Allâhü Teâlâ'nın bütün adlarına mazhar olan insan ve bu mazhariyyeti bilen ve bildiren “insân-ı kâmil”, yâni zamânın imâm ve kutbudur.⁶⁵ Ayrıca kaf hakikat-i Muhammediye'den kiayedir ki

⁵⁵ Pala, İskender; a.e., sh. 419; Yontar, M. Hanefî; *Kadı Burhaneddin Divanı'nın Tahlili*, T.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora tezi) Edirne, 1995, sh. 210-211.

⁵⁶ Salahî; *Şerh-i Mutkî Âşık Omer*, Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi, 730-6, vr. 56a.

⁵⁷ a.m.; *Şerh-i Gazel-i Musrî*, Süleymaniye Ktp., Halit Efendi, vr. 135b.

⁵⁸ Bursevî, İsmail Hakkı; a.e., vr. 5b.

⁵⁹ a.e., vr. 56-6a.

⁶⁰ Çavuşoğlu, Mehmet; a.e., sh. 168; Pala, İskender; a.e., sh. 158; Yontar, M. Hanefî; a.e., 210. 261

⁶¹ Salahî, *Şerh-i Nutk-ı Nasuhi*, Süleymaniye Ktp. Halet Efendi, 730/5 vr. 55b.; Uludağ, Süleyman; a.e., sh. 72.

⁶² Bursevî, İsmail Hakkı; a.e. 6b.

⁶³ a.e., 7b.

⁶⁴ Salahî, a.e., 54b

⁶⁵ Gölpınarlı, Abdülbaki; a.e., sh 180.

Kafdağı bütün dağları ihâta ettiği gibi hakikat-ı Muhammediye de bütün mevcûdâtı ihâta eylemiştir.⁶⁶

Daha ziyâde “kün” ilâhî emrinin mazmunlaşmış “kâf u nûn” kullanımını sırasında zikredilen *kâf*;⁶⁷ vahdeti kesrette, kesreti vahdette derc eden ve her fûrû’u aslına ircâ ettiren kemâl-i İlâhiyedir.⁶⁸

lâm

Sevgilinin eziyetlerine mâruz kalan âşîğin boyu ve çokça da çengelli oluşu nedeniyle sevgilinin saçı yerine kullanılır.⁶⁹ Dîvân şâirleri o mükemmel ve muhayyel sevgiliyi anlatırken zülfünü *lâm*’a ve boyunu elife teşbih ederek kendisine hiçkimsenin lâ (hayır) diyemeyeceğini îmâ ederler. Yine boyun ve zülfün hasretiyle mushaf açılıp “elif lâm” âyetlerine yüz sürülür.⁷⁰ Sûfilerse –lâteşbîh-likâ-yı Hak olarak tevil ederler ki bilâhicâbdır.⁷¹

mîm

Başta ve ortada yazıldığında küçük bir yuvarlak olarak gösterilen *mîm*, çoğu zaman da yok kabul edilen sevgilinin ağzına müşebbehün bih olur.⁷² Bâzan da harfin uzantısı hançere, oka benzetilir.⁷³ Mutasavvıflarca *mîm*, makâm-ı Muhammediye’ye işârettir ve bu makâmda tî ve sîn ile remz edilen tûbâ ve sidre bulunup cennet ehline İlâhî nîmetler buradan taksîm edilir.⁷⁴ Ayrıca *mîm*’de nûr-ı Muhammedî yahut nûr-ı Mustafâ berk vurur.⁷⁵

nûn

Divan şiirinde *nûn* harfi çanağa benzeyen şekli sebebiyle hokkaya ve kadehe,⁷⁶ eğri oluşu nedeniyle de sevgilinin kaşına ve hilâle teşbih olunur. “Kün” emri ile “Nûn ve’l-kalem...” âyet-i celîlesinden yapılan iktibâslar vâsıtasıyla da

⁶⁶ Zati Süleyman; a.e., vr. 7b

⁶⁷ Ergin, Osman; a.e., vr. 78a.

⁶⁸ Bursevî, İsmail Hakkı; a.y.

⁶⁹ Kurnaz, Cemal; a.e., sh. 222, 386; Pala, İskender; a.e., sh. 158.

⁷⁰ Çavuşoğlu, Mehmed; a.e., sh. 111.

⁷¹ Bursevî, İsmail Hakkı; a.e., vr. 8a.

⁷² Kurnaz, Cemal; a.e., 222, 279; Pala, İskender; a.e., sh. 349; Yontar, M.Hanefi; a.e., sh. 210. Bursevî, İsmail Hakkı; a.e., vr. 8a.

⁷³ Yaraşır, Ömer; a.e., sh. 274.

⁷⁴ Bursevî, a.e., vr. 8a.

⁷⁵ Salahi, Şerh-i Nutk-ı Âşık Omer, Süleymaniye Ktp. Halet Efendi 730/b, vr. 59a.

⁷⁶ Yaraşır, Ömer; a.y.

şairlerde anılır.⁷⁷ Kimi zamansa şâirler, Yûnus (A.S.)’u veya Zünnûn-ı Mısrî’yi telmih eden beyitlerde, nûn harfi ile ‘balık’ mânâsındaki *nûn* kelimesi arasında ses benzerliği gözeterek tevriyeli kullanırlar.⁷⁸ Tasavvufî metinlerimizde ise “ilm-i icmâl” denilen özet bilgiyi simgeler. “Nûn ve’l-kalem...” âyet-i kerîmesindeki nûn Hz. İcmâl’e, kalem Hz. Tafsîl’e işarettir⁷⁹ ve nûn’dan murâd âlem-i icmâl⁸⁰ yahut âlem-i nûrdur.⁸¹

vâv

Kasem harfi olan ve –nesih kaydıyla- ağıza benzetilen *vâv*,⁸² vahdete işârettir. Ebced hesabındaki değeri altıdır. Câmî ve tekke duvarlarına resmedilen celîsülüsle yazılmış ve içiçe geçirilmiş çifte vâv, aslında iki adet 6 rakamının yanyana gelişidir ki oluşan 66, Allah lafza-i celâlinin ebceddeki karşılığıdır. Dergahlarda Muharrem’in onuncu günü pişirilen aşûre, her mürid tarafından sağdan sola ve soldan sağa, âdetâ içiçe geçirilmiş iki vâv şeklinde karıştırılır. Buna çifte vâv çevirmek denir ve aynı zamanda zikir sayılır.⁸³ Vâv bekâya nâzır makâmâta vusûlü ihtivâ ettiği gibi,⁸⁴ harfin ebceddeki değeri 6 olduğundan, Allâh’ın her yerde bulunduğunu îmâen küldeki mutlak veche ve herşeydeki mutlak Zât’a işâret ettiği kabul edilir.⁸⁵

hâ/he

Divan şâirlerince sevgilinin gözüne benzetilen *hâ/he*⁸⁶ tasavvufta zuhûr, huzûr ve vücûd îtibâriyle Zât’tır.⁸⁷ Ayrıca *hâ/he* sırr-ı hüviyyettir⁸⁸ ve cemâle işâret olan cîm’in aksine sıfât-ı celâlden kinâyedir. Envâr-ı hâ-yı hüviyyet bu sıfâta gizlidir.⁸⁹ İnsanın her nefesi *hû* sûretinde hurûc ettiğinden ağız hokka-i hâ olarak vasıflandırılır.⁹⁰

⁷⁷ Pala, İskender; a.e., sh. 159; a.m.; *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçay Yayınları, sh. 307, 393.

⁷⁸ Levend, Agah Sırrı; a.e., sh. 124; Onay, Ahmed Talat; a.e., sh. 448, Pala, İskender; a.e., sh. 540

⁷⁹ Uludağ, Süleyman; a.e., sh. 413

⁸⁰ Salahi; *Şerh-i Nutk-ı Nasuhi*, Süleymaniye Ktp., Halet Efendi 730/5

⁸¹ Bursevî, İsmail Hakkı; *Esrârü'l-Hurûf*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, 2537/4 Nr. 8b.

⁸² Okçu, Naci; *Şeyh Galip*, 1-11, KBY, Ankara 1993, sh. 60.

⁸³ Zati, Süleyman; a.e., vr. 1b

⁸⁴ Gölpınarlı, Abdülbaki; *Tasavvufdan Dilimize Gelen Deyimler Ve Atasozleri*, İstanbul 1977, sh 80.

⁸⁵ Bursevî, İsmail Hakkı; a.y.

⁸⁶ Uludağ, Süleyman; a.e., sh. 560.

⁸⁷ Sefercioğlu, M.Nejat; a.e., sh. 159.

⁸⁸ Uludağ, Süleyman; a.e., sh. 211.

⁸⁹ Bursevî, İsmail Hakkı; a.e., vr. 86.

⁹⁰ Salahi; a.e., vr. 59a.

lâm-elif, yâ/ye

Hutût-ı müstakîmeyi (düz çizgileri) ihtivâ eden diğer harfler gibi *lâm-elif* de boya teşbih edilir. Fakat meyilli olması nedeniyle, daha önce dâl'de de mevzûbahis edildiği üzere, elif boylu sevgili karşısında hamîde olmuş, âşîğın boyunu simgeler.⁹¹ *Yâ/ye* harfi ise sonda yazıldığında kazandığı şekli münâsebetiyle zülfe veya kâküle benzetilir.⁹² Tasavvuf erbâbı bu harflerden *lâm-elif*'in, Cenâb-ı Hakk'ın iltifâtı olan kevn ü vücûdun sırrını, *yâ/ye*'nin ise cennet ve cehennem başlangıç ve son itibârıyla bir olduğunu îmâ eden yekûn'u remz ettiğini kabul eder.⁹³

Sonuç: Görüldüğü üzere harflerle ilgili telakkiler, Divan Edebiyatı'na nazaran Dînî-Tasavvufî Edebiyatımız'da çok daha çeşitlilik ve zenginlik arz etmektedir. Türk hat san'atına "baş, göz, zülfe, kol, burun, karın, ayak, cılız, tıkız, kanbur..." gibi hat terimleri hediye eden, harflerle insan uzuvları arasındaki benzerlikler,⁹⁴ divan şâirlerinin de hâkim temâyülü durumundadır. Onlar bu benzerlikleri kullanarak basit bir tür mu'ammâ denilebilecek söz oyuncakları yapmakta, sûfîler ise harfleri daha çok ıstılâhî boyutta ele almaktadır. Fakat her iki saha metinlerinde de bu eğilimlerin tedâhülü söz konusudur. Ayrıca harflerin ebced değerleri, metinlerin lâyıkıyla anlaşılabilmesi için, kesinlikle gözden uzak tutulmaması gereken bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Prof. Dr. Amil ÇELEBİOĞLU hoca 1986 yılında yayınladığı yazısında, harflerle ilgili tasavvufî husûsiyetler başta olmak üzere tüm telakkiler tespit edilmeden, harflerin mevzûbahis edildiği lâdînî metinlere bile hakkıyla nüfûz edilemeyeceğini, bu yüzden özellikle mukâyeseli çalışmaların yapılması gerektiğini belirtmişti. Merhum hocanın bu ilmî vasiyetini yerine getirmek haddimiz olmamakla birlikte, ileride bu amaca yönelik yapılacak bir çalışmaya zemin hazırlamak niyetiyle giriştiğimiz bu araştırma elbette harflerle ilgili tüm telakkîleri ihtiva etmekten uzaktır. Gerçekleştirilecek yeni çalışmalar, çok daha değişik husûsiyetlerin varlığını ortaya koyacaktır.⁹⁵

⁹¹ Bursevî, İsmail Hakkı; *Şerh-i Nazm-i Hayreti*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmut Efendi, 2749/10.

⁹² Pala, İskender; *Müstesna Güzeller*, (Harfler Düzyazı), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, sh. 160

⁹³ Yontar, M. Hanefi; a.e., sh. 256

⁹⁴ Bursevî, İsmail Hakkı; a.e., 10a.

⁹⁵ Baltacıoğlu, İsmail Hakkı; *Türklerde Yazı Sanatı*, KBY, Mersin 1993 sh. 11-12